

Vliv rodinného prostředí na utváření osobnosti

Jana Škrabánková

Budeme-li se zamýšlet nad vlivem rodinného prostředí na utváření osobnosti, musíme nejprve vymezit pojem rodinné prostředí a pojem osobnost.

Rodinné prostředí (family background) lze chápat jako prostředí tvořené společenstvím osob spjatých manželstvím nebo pokrevním příbuzenstvím. V dnešní době mohou rodinné prostředí tvořit také osoby, které společně vychovávají své potomky bez instituce manželství.

Rodinné prostředí je vzhledem k jeho funkcím považováno v lidském společenství za nejvýznamnější zdroj vlivů formujících vývoj jedince. Rodinné prostředí působí na základní psychické, tělesné a sociální charakteristiky vývoje dítěte od narození až mnohdy do období dospělosti. Zejména ovlivňuje jazykovou a komunikační kompetenci dítěte, jeho kognitivní a emoční vývoj, postoje, předsudky a hodnotové orientace. Četnými empirickými výzkumy, prováděnými jak v zahraničí, tak provedenými na české populaci, je potvrzováno, že sociokulturní profil rodiny a zejména úroveň vzdělání rodičů významně determinují utváření životního stylu lidí, jejich profesní a životní dráhy.

Pojem *osobnost* lze definovat jako hypotetický souhrn a systém psychologických vlastností, které jsou biologicky determinovány, ale také se utvářejí v průběhu života jedince v interakci s jeho okolím.

Poznatky o osobnosti patří k tomu nejatraktivnějšímu, a také prakticky nejvyužitelnějšímu, co psychologie poskytuje. Termín osobnost může být v psychologii užíván jak v obecném významu, tak ve specifickém významu. Osobnost je obecně člověk z psychologického hlediska, s jeho biologickými, sociálními a psychologickými aspekty, s jeho obecnými zákony učení a vývoje, obecnými vztahy mezi schopnostmi a zájmy, temperamentem a charakterem atd. Osobnost je ale zároveň určitý člověk, individuum odlišné od ostatních ve vlastnostech, zkušenostech, životním běhu a dalších attributech, které život přináší.

Pojem osobnost patří k nejobecnějším psychologickým pojmům. Existují desítky podrobnějších definic osobnosti. Ve většině z nich lze najít tři základní momenty:

1. osobnost zahrnuje rozsáhlý soubor, souhrn momentů – vlastností, procesů a stavů, návyků, postojů apod.,
2. osobnost se vyznačuje uspořádáním, strukturou dílčích momentů, je to velmi složitý systém,

3. osobnost vyjadřuje rozdíly, difference mezi lidmi, popřípadě jedinečnost člověka, jeho odlišnost od ostatních lidí. (Čáp, 2001, s. 111)

Předpokládejme, že děti, jejichž osobnost je v rodinném prostředí formována, jsou biologickými potomky rodičů, s nimiž toto prostředí sdílí. Je třeba se zamyslet nad vlivem *dědičnosti*, která dává osobnosti jistá předurčení. Výzkum, který před více než 35 lety provedli američtí pediatři Thomas, Chessová a Birch, popsal tři různé skupiny dětí, které byly vychovávány ve srovnatelném rodinném prostředí. Jednoznačným závěrem bylo, že pozorované rozdíly v chování (*temperamentu*) dětí jsou způsobeny dědičností. Přesto může chování rodičů výrazně ovlivnit chování jejich dětí.

- Skupina snadno vychovatelných dětí klade na rodiče a rodinné prostředí nejmenší nároky.
- Skupina obtížně vychovatelných dětí, vyznačujících se negativním reagováním na nové osoby a situace, celkovým mrzutým citovým laděním a přehnaným reagováním na podněty („protesty“), poskytuje vlivu rodinného prostředí na ovlivňování a utváření jejich osobnosti široké pole působnosti.
- Skupina pomalu reagujících dětí, vyznačujících se malou aktivitou a malou přizpůsobivostí, sklonem vyhýbat se novým podnětům a situacím a se slabším reagováním na podněty, je také více závislá na charakteru rodinného prostředí.

Zejména rodiče trpěliví, důslední a objektivní, kteří dávají svým dětem řadu rozmanitých podnětů a příležitostí k činnostem, mají úspěch při ovlivňování geneticky podmíněného temperamentu svých potomků.

U výše uvedených skupin dětí mohou existovat průniky popsanych vlastností. Určité procento dětí (35 %) tedy není možné zařadit do žádné z popsanych skupin, což může znamenat, že jejich temperament je mnohem tvárnější. Výsledky podobných výzkumů ukazují odborníkům, ale též informovaným rodičům malých dětí, že při zvažování individuálních rozdílů v osobnosti je nutné brát v úvahu nejen domácí prostředí dítěte, ale i jeho vlastní vlohy.

Myšlenka, že učení dítěte je ovlivňováno jeho osobností, není pro rodiče ničím novým. Zkušenosti ze školy ukazují, že pokrok dětí nezávisí pouze na kognitivních proměnných, ale také na jejich interakci s individuálními postoji a zájmy dětí, s jejich motivací a s jejich rozmanitými emočními odezvami.

Vliv rodinného prostředí je patrný také na utváření *sebevědomí* dětí. Z výsledků výzkumů Stanleje Coopersmitha, věnovaného utváření sebevědomí (či kladného sebepojetí) v rodinném prostředí, a potvrzení těchto výsledků také následujícími výzkumy vyplývá, že:

- nepochybným činitelem utváření nízkého sebevědomí je autoritářský styl rodičovské výchovy,
- naopak vřelost ve vztahu rodič–dítě a bezpečné zázemí (zejména v prvních letech života) souvisejí s vysokým sebevědomím,
- zvýšené sebevědomí mají také dívky, jejichž matky mají zaměstnání mimo domov; možná na základě svého kladného hodnocení ženské role.¹

Jestliže ve výše uvedeném rozboru utváření sebevědomí nahradíme slovo „rodiče“ slovem „učitel“, bude tento model platit i ve školním prostředí.

Při utváření osobnosti v prostředí vlastní rodiny a při utváření *sebeпоjetí* osobnosti dítěte za rodičovské „podpory“ by měli mít rodiče na mysli fakt, že jim nejde tolik o to, jaké je dítě nyní, nýbrž především o to, jaké jednou bude. Dítě je vystavováno ve svém vývoji od dětství řadě úkolů vyžadujících učení. Rodinné prostředí, pokud je motivující a citlivé, náročné a spravedlivé, může tento vývoj usnadnit zvládnout. Pokud dítě v kterémkoli z těchto úkolů neuspěje, bude se k němu jednou muset vrátit a toto selhání napravit, aby se mohlo stát plně zralým člověkem.

Mimořádně důležitou součástí osobnosti je *schopnost vzájemné spolupráce*, a také spolupráce s širším společenstvím. Tato schopnost je mírou zralosti osobnosti. Zde sehrává rodinné prostředí významnou a nezastupitelnou roli. Spolupráce a vztahy mezi rodiči a dětmi nelze chápat jednostranně například tak, že chování dětí je důsledkem výchovných metod rodičů. Tyto vztahy jsou stejně jako jiné lidské vztahy dvojsměrné. To znamená, že rodiče ovlivňují děti, ale také osobnost, temperament a chování dětí mohou ovlivňovat rodiče a přetvářet je. Tato skutečnost sehrává důležitou roli při vytváření určité fixní představy, že rodiče jakoby modelují všechny děti stejným způsobem. Rodinné prostředí a vztahy rodičů jsou ke každému dítěti jiné, protože jsou modifikované vztahem dítěte k rodičům. Ve skutečnosti je problém ještě složitější. Oba rodiče musí přijmout dítě takové, jaké je. Někdy totiž rodiče očekávají, že jejich dítě bude mít určité vlastnosti, ale realita je pak odlišná. Přesto by se při záměrném (i nevědomém) formování osobnosti dítěte měli snažit být vzorem a dodržovat stanovené normy a pravidla. Důležité je, aby rodiče byli jednotní. Tímto způsobem, v korespondenci s definicí osobnosti podle Čápa, rodinné prostředí determinuje návyky a postoje osobnosti dítěte, vyrůstajícího v tomto prostředí.²

Chceme-li u dítěte rozvíjet *sebehodnocení*, musíme brát v úvahu také part-

¹ Kladnější ocenění role ženy uplatňující se v zaměstnání mimo domov její dcerou je ovšem přejato ze sdílených hodnotových postojů dané (sub)kultury vůči roli zaměstnané ženy oproti ženě pečující o svou rodinu. Je možné, že s obnovou společenské hodnoty rodinné výchovy a rodinného života v celku se změní i relativní hodnocení toho, zda matka naplňuje své životní poslání v rodině, nebo v zaměstnání mimo ni.

² Nedávno jsem sledovala televizní rozhovor s nestorem dětské psychologie prof. Zdeň-

nerský vztah rodičů. V tomto smyslu by také rodiče měli pracovat na svém pozitivním sebehodnocení. Každý z nich musí mít správný postoj k sobě samému. Jedním z prostředků k rozvíjení sebehodnocení je vzájemná komunikace jako výraz vzájemné úcty a akceptace.

Rodiče by tedy měli uznat dítě jako zdroj *komunikace*, jako informátora, který si zaslouhuje pozornost a zájem (Olivar, 1990, s. 36). Měli by ho poslouchat s plnou pozorností. Tímto způsobem se dítě naučí komunikovat s empatií a zároveň se bude cítit schopné, bude si vědomé toho, že to, co dělá, si zaslouhuje pozornost. Bude mít zážitek radosti a užitečnosti, který vysoce pozitivně spolupůsobí při rozvoji osobnosti (od pojmu všestranný a harmonický rozvoj osobnosti, ve své podstatě oprávněném, je v důsledku ideologických deformací v současnosti upuštěno). Tato komunikační jistota získaná v klidném „domácím“ prostředí pomůže dítěti v komunikační jistotě v širším společenství.

V této souvislosti bych připomněla jeden ze zkoumaných faktorů v oblasti psychologie osobnosti, jímž je vědomí, že věci, které se člověku stanou, více závisí na něm samotném než na vnějších vlivech nebo na náhodě. Rodiče, kteří jsou si této skutečnosti vědomi, mají více možností ji přenést na své dítě. Tento faktor úspěchu a výkonnosti přímo souvisí s další vlastností osobnosti – sebeúctou.

Sebeúctou může významně posílit právě rodinné prostředí tak, že v něm jsou všichni jeden druhému vzorem. Je také dobré najít pozitivní příklady a ztotožnit se s nimi. V tomto směru je třeba děti povzbuzovat a poukazovat na vše kladné a takové projevy dětí spontánně pochválit. Možná v dnešní době poněkud překvapivě lze v tomto ohledu využít například rodinné posezení u televize. Tuto obvyklou činnost lze využít z pohledu tvorby takových hodnot, jakými jsou lidská důstojnost, sebehodnocení nebo potřeba vážit si druhých. Rodina se tak může přímo i zprostředkovaně podílet též na předávání kulturních hodnot, jejichž poznání orientuje osobnost správným směrem. Opět se v této souvislosti odvolám na jednu z položek, definujících osobnost – osobnost se vyznačuje uspořádáním a strukturou dílčích momentů.

Na rozdíl od pozitivní rodinné motivace někteří odborníci soudí, že různé negativní jevy v soudobé společnosti (násilí, drogová závislost, uvolněná sexualita aj.) jsou zapříčiněny především nekvalitním rodinným prostředím působícím na jedince.

Bylo zjištěno velké množství podmínek, které ovlivňují osobnost a její vývoj. Vznikly diskuse o tom, které z těchto podmínek jsou silnější a které

---

kem Matějčkem, v němž pan profesor uvedl: „Nejvíce rodiče vychovávají své děti, když je vůbec nevychovávají!“

slabší obecně a speciálně pro formování jednotlivých skupin psychických vlastností, jakými jsou dědičnost, instinktivní výbava, zdravotní stav a jeho změny, záměrné výchovné působení a nahodilé vlivy prostředí atd. Bez ohledu na relativní významnost jednotlivých podmínek je však důležité to, že jsou to v podstatě vnější, na jedinci nezávislé podmínky. Rodinné prostředí je v tomto pojetí prvotním a určujícím představitelem těchto vnějších podmínek. Samozřejmě také osobnost je nutné chápat jako aktivního činitele, který spoluurčuje svou činnost, vývoj a formování sebe sama. Tedy – osobnost není pouze pasivním produktem vnějších (buť i rodinných) podmínek.

Člověk je jako jedinečný psychologický celek utvářen ve vztazích mezi lidmi, které začínají vztahy v prostředí vlastní rodiny. Kvalitní rodinné prostředí vytváří osobnost, která je relativně stálá, ale dynamická a během života se formuje. Nikdo se nerodí jako osobnost.

Posudme vliv rodinného prostředí v jednotlivých oblastech struktury osobnosti:

1. *Schopnosti* chápáné jako vlastnosti osobnosti, které podmiňují vykonávání určité činnosti, nejsou vrozené. Vznikají a rozvíjejí se na základě vrozených vloh (jedna vloha může být základem několika schopností a naopak), a to nejkvalitněji v prostředí stmelého a dynamického rodinného zázemí.
2. *Charakter* jako souhrn psychických vlastností osobnosti, které se zakládají na mravních zásadách a projevují se v chování člověka, také není vrozený ani dědičný. Je ovlivňován temperamentem a schopnostmi člověka a je usměrňován jeho rozumovou vyspělostí. Sociokulturní úroveň prostředí rodiny opět významně zasahuje do struktury tvorby osobnosti, předpokládáme-li, že zmiňovaná rozumová vyspělost jedince má základ v rozumové vyspělosti členů rodiny.
3. *Temperament* je dynamická vlastnost osobnosti, způsobující prožívání a chování osobnosti. Může se měnit s věkem. Zde spolu s rodinným prostředím vstupuje do hry také dědičnost. Přesto není vyloučeno, že chování členů rodiny může ovlivnit temperamentové typy osobnosti.
4. *Rysy osobnosti*, kterými jsou povahové vlastnosti jako vytrvalost, upřímnost či pravdomluvnost, jsou přímo „zakódovány“ v charakteru rodinného prostředí. Rodiče s pozitivními osobnostními rysy budou jen s mízovou pravděpodobností formovat neupřímné a prolhané dítě.

Závěrem se nabízí otázka, na které místo v pomyslné hierarchii společenských interakcí je správné zařadit interakce v rodinném prostředí a jejich vyústění směrem k ovlivnění formování osobnosti dítěte.

S přihlédnutím ke všem výše zmíněným faktům je možné usoudit, že ro-

dina (rodinné prostředí), její sociální podmínky, kulturní, společenská a intelektuální úroveň jednotlivých členů tohoto elementárního typu lidského společenství jednoznačně tvoří základ vývoje osobnosti jedince. Rodinné prostředí patří na nejvyšší příčky pomyslného žebříku, po kterém se formování osobnosti pohybuje. Někteří autoři tvrdí, že jak se jedinci na postupu různými stadii osobnostního vývoje blíží zralosti, stávají se vnitřně integrovanějšími a celistvějšími. Má-li dítě v rodinném prostředí jistotu a zázemí, má-li dostatečné intelektuální dispozice, může se v nejvyšší hladině vertikálního „vrstevového“ modelu osobnosti propracovat až k autokultivačním sebezpečujícím aspektům existence dospělého (vzdělanost ve smyslu integrace moudrosti, relativně stabilního hodnotového vědomí a charakteru).

Literatura

- ČÁP, J. *Psychologie pro učitele*. Praha: Portál, 2001.
DRAPELA, V. J. *Přehled teorií osobnosti*. Praha: Portál, 1997.
FONTANA, D. *Psychologie ve školní praxi*. Praha: Portál, 1997.
HORKÁ, H., HRDLIČKOVÁ, A. *Výchova pro 21. století*. Brno: Paido, 1998.
OLIVAR, R. R. *Etická výchova*. Orbis Pictus, Istropolitana, 1992.
PIKE, G., SELBY, D. *Globální výchova*. Praha: Grada, 1994.
PRŮCHA, J. *Moderní pedagogika*. Praha: Portál, 1997.
PRŮCHA, J. *Alternativní školy*. Praha: Portál, 1996.
STŘELEČEK, S., a kol. *Kapitoly z teorie a metodiky výchovy I*. Brno: Paido, 1998.
SVOBODOVÁ, J. *Zdravá škola včera a dnes*. Brno: Paido, 1998.

ŠKRABÁNKOVÁ, J. Vliv rodinného prostředí na utváření osobnosti. *Pedagogická orientace* 2004, č. 1, s. 38–43. ISSN 1211-4669.

Adresa autorky: PaedDr. Jana Škrabánková, Gymnázium Mikoláše Koperníka, 17. listopadu 526, 743 11 Bílovec, jskrabankova@gmk.cz